

In article the Southern Ukraine Free Cossacks' memories which were published in emigrant edition "Ukrainian Cossackdom" during 1970 – 1980 years are considered. Free Cossacks detachments of Cherson and Katerinoslav provinces, their emergence, social base, activity and participation in the war of UNR against Soviet Russia are analyzes.

УДК 94(477):355.01:159.95

**Тетяна Тхоржевська,
Любов Якімінська**

“ЗАГАЛЬНОВІЙСЬКОВІ” ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ КОЗАЦЬКІЙ ТРАДИЦІЇ

У статті розглянуто ціннісні орієнтації специфічних соціальних угруповань – “людей, що воюють”; проведено аналіз їхньої актуалізації в соціокультурному просторі середньовічного українського козацтва.

Однією із ознак розвитку суспільної свідомості, а також показником адаптованості до існуючих умов життєдіяльності, як окремої соціальної верстви, так і соціуму в цілому, є притаманна їм система цінностей, яка відображає особливості світосприйняття і є головним чинником формування психоповедінкової моделі певної спільноти. Таким чином, для того, щоб окреслити історичний портрет козацтва як соціокультурного феномену необхідно дослідити весь спектр бажань і устремлень, цілей і проектів, нормативів поведінки, ідейних переконань тощо, які концентруються в системі ціннісних орієнтацій.

Метою даного дослідження є простежити актуалізацію ціннісних орієнтацій, властивих воєнним угрупованням, в соціокультурному середовищі українського козацтва. Для досягнення поставленої мети слід, по-перше, визначити “загальновійськові” ціннісні характеристики, по-друге, прослідкувати їх інтеграцію в традиційний український ментальний простір.

Дослідженням українського козацтва у контексті європейського лицарства присвячена певна кількість наукових робіт. Це, зокрема, праці Н. Яковенко, Ю.Фігурного, В. Щербак, І. Рибчина, С. Леп’явко, В. Брехуненко, О. Моці, Р. Багдасарова, Є. Бондаря, І. Стороженко та ін.³⁷⁷.

³⁷⁷ Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. – К., 2002; Фігурний Ю. Історичні витоки українського лицарства – К., 2004; Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану: друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000; Рибчин І. Динаміка українського козацтва. – Мюнхен, 1970; Леп’явко С. Аналоги українського козацтва в західному світі // Історія українського козацтва. – Т.1. – К., 2006. – С. 102-115; Моця О. Українські козаки та їх лицарські аналоги в середньовічній Європі // Там само. – Т.1. – К., 2006. – С. 143-159; Багдасаров Р. Запорозькоє лицарство XV – XVIII вв. // Обществ. науки и современность. – 1996. – №3. – С.112-122; Стороженко І. “Воєнна доктрина” запорожців Січі кінця XVI – першої половини XVII ст. // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості. Матеріали міжнародної конференції. – К.; Запоріжжя, 1997. – С. 27-33.

У науковій парадигмі неодноразово наголошувалося на прямій залежності формування ментальності від способу життя етносу, від особливостей умов його життєдіяльності³⁷⁸. В першу чергу спосіб життя залежить від характеру діяльності, яка, за визначенням О.Шейко, є основоположним джерелом існування і розвитку суспільства. Діяльність є властивою людині формою відношення до об'єктивної реальності, змістом якої виступає процес перетворення довколишнього світу. Суспільна діяльність стає джерелом, початком для практики – специфічного способу буття людини у світі, визначає її чуттєво-предметний, цілепокладальний характер спрямованості на зміну природи і суспільства³⁷⁹.

Виходячи з цього, слід наголосити на взаємозв'язок особливостей економічної діяльності соціальної групи зі специфікою психологічних реакцій (особливостями менталітету). Формування тих психоповедінкових та культурних особливостей, які дають можливість характеризувати певну суспільну групу, залежать від сукупності типових умов життя, а, отже, від норм і форм життєдіяльності, взаємовідносин людей, ставлення суспільства до навколишнього середовища. Саме в цьому контексті варто звернути увагу на спосіб життєдіяльності козацької спільноти.

Подібні лицарські угруповання були досить характерним явищем для середньовічної Європи, що призвело до вироблення в схожих соціальних груп у широких просторових межах подібних способів адаптації до умов існування і діяльності. Військова специфіка діяльності, відповідно, призвела до деформації основних світоглядних настанов, що є необхідним для нормального функціонування подібного соціального угруповання. Саме тому деякі риси, притаманні українському козацтву, характеризувались дослідниками як інтеретнічні³⁸⁰.

Дослідники менталітету військової верстви звертали увагу на існування системотворчих компонентів її менталітету, світоглядних особливостей, які є властивими означеній соціальній групі в цілому, поза часом і простором (у будь-якому географічно-культурному середовищі, у будь-яких хронологічно-часових рамках). Серед таких рис можна виділити: 1) служіння спільному благу (високий рівень розвитку колективізму); 2) високий рівень соціальної активності; 3) висока цінність таких категорій, як свобода, рівність, а також гіперболізований розвиток братерської єдності; 4) високий рівень агресивності; 5) схильність до аскетизму.

³⁷⁸ Маркарян Э.С. Теория культуры и современная наука. – Ереван, 1981. – С. 76.

³⁷⁹ Шейко О.С. Традиція як фактор саморозвитку суспільства: дис. ... канд. філос. наук. – К., 2001. – С. 39.

³⁸⁰ Щербій Н.Т. Етногенез та менталітет українського народу // Тези та повідомлення II Міжнародного конгресу українців. – Ч. II: Політологія, соціологія, етнологія. – Харків, 1996.

Дослідники військових угруповань власне середньовічної Європи додають до цього релігійну спрямованість та “прикордонне” існування подібних соціальних груп³⁸¹.

Ментальні характеристики, які є спільними для представників подібних соціальних груп поза часом і простором по-різному актуалізуються в кожній конкретній групі протягом конкретного часового відрізка. Це пов'язано з тим, що особливості “професійного” менталітету накладаються на психосвідомісні характеристики етнічного типу. Таким чином, маючи ряд спільних рис, кожне воєнне угруповання у часі й просторі є своєрідним феноменом зі своєю системою ціннісних орієнтацій, традицій, поведінкових стереотипів.

У системі ціннісних орієнтацій українського козацтва найбільше актуалізувалися такі категорії, як прагнення до свободи, рівності, демократизму. Їх наявність у середовищі українського козацтва в науковій парадигмі стала аксіоматичною. У той же час надмірна їх актуалізація сприяла значно меншому вираженню такої категорії, як боротьба за “спільне благо”. За висловом І. Рибчина „доля не дозволила провести ... консолідацію українського козацтва”³⁸². Гіперрозвиток особистісного начала, традиційно притаманного українській культурі, яке граничить з анархією, став на заваді такій консолідації³⁸³.

Для українського ментального типу характерною рисою є надзвичайний індивідуалізм, протиставлення малої групи-сім'ї великій групі-соціуму (“найкращий союз – чоловік і жінка”³⁸⁴). Для того, щоб необхідність колективного співіснування співвіднести з індивідуалістськими потенціями, на ментальному рівні відбувається перенесення образу сім'ї на все січове товариство. Так, Січ козаки називали “матір'ю”, гетьмана – “батьком”, козаків – “братчиками”, шаблю – “дружинонькою”.

Ще однією рисою військових спільнот є “поряд з високим соціальним статусом свободи, мужності, війни, відданості товариству низький соціальний статус мирної праці, спокійного життя, як і життя взагалі”. Так, Д. Донцов вважав значно вищим престижний статус “лицаря” порівняно з “гречкосієм” за “природну нехить воїна до землеробства” при цьому наводячи вагомі докази того, що така світоглядна норма була відома європейським народам від часів Стародавньої Греції³⁸⁵. На українських землях ця установка може мати, ще одну причину: а саме те, що хліборобство часто пов'язувалося з панщиною, і, зневажаючи роботу в полі, українське козацтво таким

³⁸¹ Климів А. Професійний менталітет. Психоекологічна гіпотеза // *Общественные науки и современность*. – 1995. – №6. – С. 15-25.

³⁸² Рибчин І. Динаміка українського козацтва. – С. 31.

³⁸³ Старовойт І. Збіг і своєрідності західноєвропейської та української ментальності. – К., Тернопіль, 1997. – С. 196.

³⁸⁴ Українські прислів'я та приказки/ Упоряд. Д. Єсипенко. – К., 1992. – С. 82.

³⁸⁵ Донцов Д. Де шукати наших традицій. – Львів, 1941. – С. 45.

чином висловлювало протест проти підвладного становища українства.

Таке ставлення до мирної хліборобської праці підтверджує українська фольклорна традиція. Так, в пісні “Соколику – сину” мати просить сина не йти до козацького війська, а залишитися “на чорній землі працювати, славоньку хлібороба наживати”, на що син відповідає, що справжнє заняття чоловіка – козакувати, оскільки “будуть козаки мій хліб жувати, а мене, хлібороба, зневажати”³⁸⁶.

Однак даний факт не означає відхід від традиційної української близькості до землі, нехтування національною мрією про “млин, ставок, хатку чепурненьку, вишневий садок”.

Як припущення можна зазначити, що елемент свідомої відмови козака від сімейних цінностей (“проміняв жінку на тютюн та люльку”³⁸⁷), який часто зустрічається в козацьких піснях, свідчить саме про важливість даних категорій, якщо не для козацтва як суспільного стану, то для кожного козака окремо.

Служіння спільному благу, а також високий рівень братерської єдності, які є характерними для військових угруповань, у козацькому соціокультурному просторі актуалізувались в інституті побратимства. “Побратимство фаху” переважало над поділом вояків на “своїх” і “ворожих”, а взаємні бої сприймалися як “робота”, що рано чи пізно закінчується з вироку Божого чи за “волею старших”, задаючи шкоди особистим контактам, взаємоповазі до бойових якостей тощо³⁸⁸.

Інститут побратимства міцно утвердився в системі ціннісних орієнтацій українського козацтва, фактично замінюючи інститут сім’ї.

Для воєнізованих спільнот є характерним високий рівень агресії. Зокрема, як зазначає Н.Яковенко: „...реквізиція майна мирних обивателів – співгромадян не була в очах вояків грабунком. “Рицарський люд” сприймав її як таку собі моральну компенсацію за небезпеку, ризик, рани, труднощі походів - тобто за весь сплачуваний ним “податок крові” на користь певних абстрактних цінностей: “отчизни”, “християн”, “посполитого добра”³⁸⁹. Вартим уваги є той факт, що право на грабунок мирного населення здійснювалось як на своїй території, так і на території ворога.

Поряд з цим, в соціокультурному просторі українського козацтва агресивність зазнає трансформації у бік традиційної для українського ментального типу інтроверсії, породивши оригінальну “воєнну доктрину” козацтва, яка, на думку більшості дослідників, полягала зокрема у жорстокості і “непогамовності у застосуванні покарання” до своїх товаришів (наприклад, за зраду)³⁹⁰.

³⁸⁶ Козацькі пісні / Упоряд. О.Хмілевська – К., 1969. – С.132.

³⁸⁷ Козацькі пісні. – С. 154.

³⁸⁸ Яковенко Н. Паралельний світ. – С. 202.

³⁸⁹ Там само.

³⁹⁰ Рибчин І. Динаміка українського козацтва. – С. 30

Аскетизм козацтва проявлявся насамперед у готовності до смерті, спартанській витривалості. В даному контексті особливо слід відзначити невибагливість запорозьких козаків у повсякденному житті, що підтверджує фольклорна традиція: “Козак із пригоршні нап’ється, а з долоні пообідає”³⁹¹, “Хліб та вода то козацька їда”³⁹², “Запорожці як малі діти: дай багато – з’їдять, дай мало – довольні будуть”³⁹³.

В епоху середньовіччя великого впливу набуває так звана концепція “христового воїнства”³⁹⁴, за якою війна за віру була залучена до системи християнських цінностей. Традиційно вважається, що релігійність була однією із наскрізних характеристик і українського козацтва. Вбивства, віроломство на війні виправдовувалися тим, що противниками козаків були представники іншого віросповідання; в боротьбі проти них, таким чином, допускалися подібні вчинки, які, по суті, суперечать християнській моралі. “Чоловік стріляє, а Бог кулі носить”³⁹⁵, – говорили козаки.

Слід зазначити, що існує інший погляд на означену проблему. Так, Н. Яковенко відмічає поверхові релігійні навички для професійних вояків, а також незначущість конфесійної належності при можливості отримати здобич для вояків, у тому числі козаків³⁹⁶. Проте означене зауваження не входить у протиріччя із загальною тезою про релігійність козацтва, оскільки, крім професійних вояків, до козацької спільноти у різні часові відрізки була залучена значна кількість випадкового, “одноразового” контингенту – селян, міщан тощо. Для цього прошарку війна виступала катаклізмом, а не буденною роботою, як для козаків. “Саме для цього не вояцького середовища, – зазначає Н.Яковенко, – знаходили дорогу релігійні мотивації війни”³⁹⁷.

Означені мотивації, певною мірою, підсилювались ідеєю “великого кордону”, яка певною мірою сприяв утвердженню релігійності середньовічних військових спільнот. Це пов’язано з тим, що це було прикордоння різних культур, цивілізацій і різних релігій. Вороги були іновірцями, і війна з ними ототожнювалася з війною за віру.

Таким чином, проаналізувавши актуалізацію в середовищі українського козацтва набору ціннісних орієнтацій, пов’язаних із зайняттям конкретної соціальної ніші (а саме – “людей, що воюють”³⁹⁸), приходимо до висновку, що будучи в цілому широко представленими, вони проходять шлях трансформації у бік суто українського ментального типу, відповідним чином інтегруючись в конкретний соціокультурний простір.

³⁹¹ Українські прислів’я та приказки. – С. 64.

³⁹² Там само – С. 34.

³⁹³ Там само. – С. 35.

³⁹⁴ Фігурний Ю. Історичні витоки українського лицарства.– С. 195.

³⁹⁵ Українські приказки, прислів’я і таке інше. – С. 42.

³⁹⁶ Яковенко Н. Паралельний світ. – С. 206-207.

³⁹⁷ Там само. – С. 217.

³⁹⁸ Леп’явко С. Аналоги українського козацтва в західному світі. – С. 107.

Так, у суспільстві з традиційно розвиненими особистісними потенціями та схильністю до індивідуалізму, демократії такі ментальні категорії, як прагнення до свободи і рівності, набувають особливого рівня розвитку, тоді як суто “колективістські” риси – братерська єдність, згуртованість, підпорядкування загалу, ідея “спільного блага” - виливаються у трансформованих, традиційних для українського суспільства ідей сім’ї та побратимства. Крім того, категорія “спільного блага” служить об’єднуючим чинником в основному виключно в момент зовнішньої загрози, актуалізуючись у вигляді “єдності в ненависті”, у той час, як у відносно спокійні періоди ця категорія відходить на другорядні позиції. Схильність до агресії, підпадаючи під вплив інтровертивної спрямованості української культурної традиції, спрямовується в основному на покарання, “активну оборону”, право грабунку мирного населення. Традиційним є захист “своєї хати”, образ якої в козацькій ментальності репрезентований у вигляді українських земель і “своєї віри”.

Слід відзначити той факт, що зі зміною соціального статусу Запорозької Січі деформувалася також і система ціннісних орієнтацій українського козацтва, що, за висловом Р. Багдасарова було “відхиленням” від основоположного вектора функціонування і розвитку козацької спільноти³⁹⁹ і сприяло перетворенню козацької спільноти, з одного боку, в клас землевласників, з іншого – в “армію наймитів”.

**Tatiana Tkhorjevs'ka,
Lubov Yakymyns'ka**

**“General-military” system of values in the traditional of Ukrainian
Cossacks**

This article is research of actualization of the system of values, which is traditional characteristic for the soldieries forming out of time and space, in the concrete socially-cultural environment of Ukrainian Cossacks.

КОЗАКОЗНАВЧІ СТУДІЇ

В цьому номері розпочинаємо публікацію матеріалів про відомих істориків Причорноморського регіону та їхні здобутки в дослідженні історії козацтва з бібліографією з цієї теми. В номері представлені дві постаті: А.Д.Бачинський (1933-1995), якому 6 у цьому році виповнилось 75-років з дня народження, та Є.О.Загоровський (1885-1938), дещо забутий дослідником, якого вшановуємо через 70 років після смерті.

COSSACKS STUDIES

³⁹⁹ Багдасаров Р. Запорожское рыцарство XV – XVIII вв. – С.112-122.